

Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség

Változatok a meghátrálásra

*V. A. „jó tudni” és a „jobb nem tudni” világszemlélete
(Teljességekről és hiányaikról)*

„Elveszett az Isten! De meg kell találnom!”
(Ábrányi Emil)

„Aki keresi Istent, az helyes úton jár.”
(Augustinus)

Az emberiség története a világról szerzett tudás gyarapodásának története is. Az idő előrehaladásával növekednek az esélyek, hogy egyre jobban megismerjük (ennek révén ténylegesen birtokba vegyük) mind önmagunkat, mind a külső környezetünket. Hiába borítja fel olykor a lelki nyugalmunkat, hiába károsítja olykor az egészségünket, a tapasztalatok szerint általában törekszünk ismereteink gyarapítására és számtalan elméleti vagy gyakorlati talány megfejtésén, probléma megoldásán is rendszeresen gondolkodunk, illetve munkálkodunk.

Múlni nem akaró tudásszomjunknak különböző forrásai vannak. A megismerési szenvedély egyik kiváltó oka a kíváncsiság. Örömförzés lehet valamire rájönni, valamit átlátni, megérteni. A megismerési hajlam másik típusa ennél összetettebb. Rendszeresen belebotlunk mindennapi praktikus létkérdésekbe (pl. hogy miképpen szerezhetünk pénzt élelemre, vagy némiképp korábban, hogy hogyan ejtsünk el egy bölényt). Ezekre a létkérdésekre működésképes létválaszokat keresünk. A válaszok helyességének komoly tétje van: az egészség vagy akár a pusztá életben maradás. Ha rosszak, elhibáztok a válaszaink, akkor azt kockáztatjuk, hogy súlyosan sérülünk testileg vagy lelkileg, illetve hogy teljesen elpusztulunk.

1. Emberi teljesség

Régi megállapítás, hogy az ember több, mint önmaga. Nevezetesen: több, mint pillanatnyi, éppen aktuális önmaga. Nem befejezett, statikus, hanem életfolyamata során számos lehetőségét megvalósító lény. Olyan lény, amely egyes lehetőségeinek választásával és realizálásával (miközben ezzel más lehetőségeket el is torlaszol) többé teszi saját magát. Ezt a folyamatot – az egyik oldalról tekintve – a személyiség kibontakoztatásának, gazdagításának is szokás nevezni. Szintén szokás hangsúlyozni, hogy nincs alternatívátlan állapot: lényegében minden körülmények között, kiszolgáltatott helyzetekben is van mód többféleképpen dönteni, azaz másként cselekedni. Az egyes egyéneknek nagyon eltérő lehetőségeik vannak, továbbá nagyon különbözően viszonyulnak a saját lehetőségeikhez.

– Van olyan egyén, aki nem törekszik arra, hogy elérje a maga teljességét. Nem törekszik arra, hogy ún. „teljes életet” éljen. Beéri valamiféle sodródással vagy alkalmi rögtönzésekkel.

– Van olyan egyén, aki teljes életre törekszik, és számára ez sokszínű életet, az élmények gazdagságát, sokféleségét jelenti. Mondhatni: pluralitásra, extenzív teljességre vágyik.

– Van olyan egyén, aki teljes életre törekszik, és ezt valamelyik individuum (individuumok), intézmény vagy ügy szolgálataként tartja megvalósíthatónak.

– Van olyan egyén, akinek számára a teljesség alapvetően személyes teljességet jelent: képességeinek, egyediségének minél átfogóbb kiteljesítését. Ez utóbbiról – a pontosítás érdekében – kissé részletesebben.

Az ilyen egyén ragaszkodik személyiségének kialakult struktúrájához, a belső minőségéhez. Saját határaihoz idomuló, mélységben gyarapodó intenzív teljességre törekszik. Mind élete gazdagítását, mind „játékos” igényeit személyiségének sajátos egyedi szerkezete mentén, abból fakadó, illetve ahhoz illeszkedő, azzal összhangban levő módon igyekszik elérni, kielégíteni. Mondhatni: egységesen, egybázisúan („személyiségdimenziósan”) sokoldalú. Valójában sokdimenziós ember jelenik meg, tükröződik vissza az életfolyamatnak ebben a közös gyökerű, azonos alapú pluralitásában. (Persze az is elképzelhető, hogy valakinél a személyiség-központúság formailag „aszketikusnak” tűnő magatartáshoz vezet: az illető minőségi „hedonizmusa” úgy nyilvánul meg, hogy személyiségének struktúrája a kínálózkodó lehetőségek, élmények közül a kevésbé fontosnak mutatkozókat nem egyszerűen csak hátrább rangsorolja, hanem lényegében teljesen kiszűri és elhárítja. Az illető számára ez jelenti a tartalmi teljességet.) Magától értetődő, hogy mivel az egyén élete társadalmi környezetben, annak viszonyrendszerében zajlik, az individuális kiteljesedés – komplexen tekintve – társadalmi közegben, illetve társadalmi közeg által való

kiteljesedést jelent. Akkor is, ha az illető egyén ellenségesként éli meg és defenzíven, védekezően viszonyul ehhez a közegehez. Akkor is, ha célokat, feladatokat lel benne, illetve erőt merít belőle önmaga kibontakoztatásához.

Az emberi teljességnek ehhez a felfogásához kapcsolódik – és talán segít a kérdéskört jobban megvilágítani – az a fogalmi megkülönböztetés, amelyet az idős Lukács György tesz az „egész ember” és az „ember egésze” között. A mindennapi élet „egész embere” a különböző helyzetekben rendre azon külső tárgyak, dolgok felé fordul cselekvően, amelyek az éppen adott cél szempontjából számára jelentőséggel bírnak. A célok sokfélesége miatt az egyén viselkedése hol ilyen, hol olyan – vagyis belsőleg nem következetes, nem homogén. Az „egész ember” ki van szolgáltatva annak, hogy minduntalan letér arról az útról, amely a személyiségének egyedi sajátosságából eredne. Ezzel szemben vannak olyan esetek, amikor az egyén tevékenységét nem pusztán a külső célszerűség irányítja, uralja, hanem a személyes (azaz az egyedi személyiséghez szervesen kötődő, személyiség szerinti) problémamegoldás. Ilyenkor visszaszorulnak, felfüggesztődnek a személyiség egyedi lényege szempontjából másodlagos, járulékos elemek. Az „egész ember” esetleges sokfélesége helyett az „ember egésze”, annak egyetlen közegre történő koncentrálttsága, a személyiségstruktúrából eredő cselekvés egyneműsége érvényesül. („Minden egynemű közeg az embereknek abból a szükségletéből támad, hogy a számára objektíve adott világot [...] egy lényeges nézőpontból kiindulva intenzívebben és mélyebben, átfogóbban és részletesebben ragadhassa meg”.)

Az emberi teljességgel kapcsolatos felfogások nem egyformán viszonyulnak a tudás szerzésének, növelésének kérdéséhez. Az önmagunk többé tételére való törekvés megpróbálhat pontos, átfogó önismeretre és környezetismeretre alapozni. Alapozódhat erre, de megtörténhet a tudásunk szisztematikus tökéletesítése nélkül is.

– Van olyan egyén, aki nem tartja fontosnak, hogy környezete, a világ, létfeltételei értéséhez kösse az életét. Némiképp ösztönösen, intuitív módon próbál a világban tájékozódni.

– Van olyan egyén, aki fontosnak tartja a világ működésének átlátását. Kíváncsi arra a valóságra, amellyel érintkezik, érdekli annak természete, belső összefüggése: rendje vagy „rendetlensége”, szabályszerűsége, illetve kaotikus volta, szabályszerűtlensége. Ezért célirányosan gyarapítja a tudását. Tudatosan törekszik a világról szóló ismeretek megszerzésére, intellektuális teljességre.

Az írás előző részei körvonalazták azokat a területeket, amelyekre a teljességre törekvő megismerés – akár kíváncsiságból, hobbiból, akár a létezés alapvető problémáinak megoldása érdekében – kiterjed. A következők voltak ezek a kiemelt területek: a természet velünk

kapcsolatba kerülő része, az összemberiség (a maga történelmével), a népek és társadalmi rendszerek (a maguk történetével), valamint az egyének pszichofiziológiai létezése.

2. Gondolati teljesség – és hiányai

Szoktunk találkozni olyan emberrel, akinek a viselkedésében nagyon sok minden (szinte valamennyi megnyilvánulás) rokonszenves, de az egész ember mégsem az. A számos pozitív rész nem áll össze pozitív egésszé. Egy másik egyénben viszont nincs semmi különös, semmi figyelemfelkeltő, az egész lénye miatt mégis habozás nélkül elfogadjuk. Ezt a különbségtételt suta párhuzamnak szánom a következőkben tárgyalt ismeretelméleti dilemmára való ráhangolódás érdekében: annak érzékeltetésére, hogy világunk megismerésében is valami hasonló kettősség létezik. Egyesek rengeteg résztudással bírnak, mégsem képesek kellő jártasságra szert tenni, a gyakorlati életben – számukra előnyösen – eligazodni. Mások viszont – miközben számos részkérdésben teljesen tájékozatlanok – életük alapterületein nagyon magabiztosan, otthonosan (és eredményesen) mozognak. Úgy tűnik, „tudnak valamit”, rendelkeznek valami olyan ismerettel, amivel az előbbi nagy tudású emberek nem.

Az alternatívát más oldalról megvilágítandó két irodalmi utalás.

Kortársainak egy típusáról – még jóval a média társadalmi hatalma előtti időkben – írja Jean-Jacques Rousseau: „Az egyenes és egyszerű embereket nehéz megtéveszteni. Maszlaggal és ravasz ürügyekkel nem lehet hatni rájuk, éppen azért, mert egyszerűek. Nem elég agyafúrtak ahhoz, hogy túl lehessen járni az eszükön.” Akik semmilyen körülmények között sem tévesztik szem elől életük lényegi, alapvető létproblémáit (parafrázissal: ezek „egyenemű közegét”), azok nagyobb biztonságban vannak, mint akik – a „többszeműség” gazdagságát választva – könnyen eltévednek. Gondolkodásuk átlátható szerkezete kijelöli számukra azokat a határokat, kereteket, amelyek között kell – fennmaradásuk érdekében – tartaniuk a cselekvésüket. Hasonló összefüggésre hívja fel a figyelmet Henry David Thoreau. Tapasztalata szerint vannak olyan emberek, akik minden további nélkül megoldanak valamilyen gyakorlati feladatot, de nemigen tudnak hosszasan beszélni magáról a feladatról és annak kivitelezéséről. Mások viszont elméletileg igényes előadást tartanak az adott problémáról, azonban előadásuk tartalmát, következtetését nem képesek cselekvésbe átfordítani: nem tudják a problémát a gyakorlatban megoldani.

Az emberiség története során módszertani dilemma alakult ki azzal kapcsolatban, hogy miként lehet megismerni a világot. Vajon egy dolog megértéséhez befelé vagy kifelé kell elindulni? Az első álláspont szerint

a valóság gondolati birtokbavétele – némiképp lekerekítve – a következőképpen történik. Kiválasztunk valamilyen tárgyat vagy jelenséget és vizsgálat tárgyává tesszük, azaz – természetét felfejtendő, kikutatandó – egyre mélyebbre hatolunk a belsejébe. Sorra így cselekszünk az összes többivel is, és amikor ennek a munkának a végére érünk, ismerni fogjuk a világot. Ebben a felfogásban a dolgok magukban hordják a lényegüket, ami elemzés révén, analitikus úton tárulkozik fel, olvasható ki belőlük.

A konkurens felfogás kételyeket hangoztat ezzel a módszerrel kapcsolatban. Vajon befejezett tudást nyújt-e egy tárgyról a belsejének felfejtése vagy az adott tárgy önmagán túlmutató tágabb összefüggések hálójában léteznek? Vajon egy jelenség belül tartalmazza, hordozza a jelentését vagy értelmezéséhez, megértéséhez külső, rajta kívüli összetevők (kapcsolódások, viszonyok, folyamatok) figyelembevételére is szükséges? Másként szólva: a tapasztalati valóságban zárt, elszigetelt egységekkel van dolgunk és a megismerési folyamatban a róluk megtudott „tényeket” kell összegezni, vagy ellenkezőleg, nagyobb egészek tanulmányozása az elsődleges feladat, és ennek keretében, részenként tárul fel az egyes objektumok gyakorlati szerepe, értelme?

A „kifelé indulás” álláspontja szerint úgy érthető meg egy dolog természete, működése, ha fölülről, bizonyos távlatból tudunk rátekinteni. Az így keletkező kép nem olyan aprólékos, mint az előbbi esetben, de jobban képes a tényleges alapfunkciókat meglátni, megragadni. Működési szabályszerűségeket fellelése – úgymond – fontosabb (biztosabb) ismeretet ad, mint a felsorolt tények sokaságának halmaza.

Tehát a világ megismerésének útjáról – a teljes életről alkotott képzetekhez hasonlóan – kétféle felfogástípus alakult ki: a valóság birtokbavételének extenzív és intenzív koncepciója. Az extenzív felfogás mintegy lineárisan, az ismeretek mennyiségi gyarapításával, halmozódásával, újabb és újabb témákra, területekre történő kiterjesztésével gondolja el a tudás teljességének megközelítését, elérését. Mindent felölelő leltárral rendelkező, extenzív összképre törekszik.

A másik, az intenzív megismerés koncepciója szerint azonban nemcsak a világ részletező bemutatásaként képzelhető el valamilyen összkép. Az extenzívhez hasonlóan a tapasztalati tények sokaságával dolgozik, de számára ez nem végtermékként, hanem csupán mint nyersanyag jön számításba, amely további feldolgozást igényel. Az egyedi tények összegyűjtésén túl arra is kíváncsi, hogy nincsenek-e a jelenségeknek, a „tényeknek” olyan külső viszonyaik, amelyek révén közöttük átfogóbb kapcsolódások, szerkezeti sajátosságok mutatkoznak. Álláspontja szerint ugyanis – mivel az általános eligazodáshoz szükséges tudás elsősorban összefüggések átlátásából áll – a velünk érintkező valóságban mindenekelőtt szélesebb összefüggéseket, az objektív valóság megértését segítő szerkezeti kulcsokat kell keresni.

Egyrészt az egyidejű mozgásokat, működéseket magyarázó struktúrákat, másrészt a történelmi folyamatokba való illeszkedéseket. Az extenzív és intenzív módszer választja a mennyiségi és a minőségi ismeretre való törekvés alternatíváját jelöli ki.

Ha az összefüggések vizsgálata átfogóbb struktúrák fellelésére vezet, annak a megismerésre nézve alapvető következményei vannak. Az átfogó szerkezetek arról árulkodnak, hogy a különböző jelenségek rendszerszerű kapcsolatban állnak egymással. Nevezetesen: nem önmagukban teljes, ezért önmagukat értelmező egységek, hanem nagyobb egészek részelemei. Részelemekként pedig önállótlank: pusztá mozzanatai átfogóbb totalitásoknak. Mivel az egyes jelenség nagyobb egészeknek a része, ezen egészek megértésén át jutunk el a résznek mint mozzanatnak a megértéséhez. (Valamely tárgyról, eseményről szerzett közvetlen ismeret és a róla a nagyobb egészből szerzett ismeret tehát alapvetően eltér egymástól.) Objektív jelentését a tágabb rendszerektől kapja. Az intenzív megismerést a valóság rendszerként való, egyes részeinek pedig a rendszerstruktúráján keresztül megragadása jellemzi.

Ez a megismerési módszer legáltalánosabban arra kérdez rá, hogy a különböző jelenségek nem illeszkednek-e be (pozitív válasz esetén pedig, hogy miként illeszkednek be) a valóságegészbe, világegészbe. Ha talál ilyen átfogó illeszkedést, akkor esély nyílik intenzív összképek megalkotására.

Az intenzívnek nevezett megismerés nem teljes leltárt ad, hanem módszert: mintegy fölülről, külső perspektívából pillantva a teljes valóságra kapunk lehetőséget szerkezetének feltárására – ily módon a nagyobb egész (egészek) átfogására. A valóság így megragadott belső szerkezete alapvetően különbözik az egyes dolgok analitikus módon megismert belsejétől.

A tapasztalati valóságról kialakított intenzív összkép e valóság valamennyi szintjét, dimenzióját egybefogja. (Ezzel a világ egészét – bizonyos értelemben – jobban, egyszerűbben áttekinthetővé teszi.) Ugyanakkor létrehozása nem terjedelmi kérdés: a megismerés számára nem mennyiségi, hanem strukturális feladat.

Az írás előző részeiben visszatérő következtetés volt: „valamely probléma teljes megoldására kizárólag ott van esély, ahol a legátfogóbban jelentkeznek”. Legátfogóbb problematikájuk szerkezetileg magában foglalja a kevésbé átfogó szinteket is. „Hozzá képest minden szűkebb terület korlátozott hatókörrel rendelkezik, ezért a legátfogóbbnak alárendelve, annak keretében értelmeződik.” (*Eszmélet*, 97.)

Az intenzív, strukturális megismerés végső célja: a világban való valamilyen eligazodást szolgálni, ezért ennek eszközeként átfogó világ-

kép kialakítását segíteni. Az átfogó világmagyarázat igénye szükségképpen elvezet a valóság valamilyen összstruktúrájának kereséséhez.

Van olyan egyén, aki fölteszi és van olyan, aki nem teszi föl az intenzív megismerési módszer kérdéseit. Az utóbbi vagy ösztönösen, vagy valamilyen megfontolásból távol tartja magát tőlük. Elképzelhető, hogy a két (az extenzív tudással beérő, illetve a tovább kíváncsiszkodó) egyén közvetlen, pozitív tudása azonos, teljesen egybeesik. A tényleges tudása azonban mégsem: az előbbi mindenképpen rendelkezik azzal a többlettel, hogy ezeket a kérdéseket nem kerülte meg, hanem megvizsgálta. Lehet, hogy egy konkrét esetben téves válaszokat ad; lehet, hogy hamisnak bizonyuló világképet alkot vagy hogy nem talál a világban átfogó összefüggéseket – de módszertani fölénye az, hogy szembenéz magával a problémával. Kudarccs esetén is gazdagabb a rendszerszemléletre való igénnyel, törekvéssel. Tudhatja magáról – ha történetesen nem is jutott el pozitív válaszokig –, hogy neki vannak ilyen kérdései. Az extenzív, lexikális tudás szerzésére orientált, egyedi tényeket gyűjtőgető és összegező beállítódás számára viszont eleve leszűkül a megismerési horizont: egy lehetséges dimenzió (a strukturális dimenzió léte vagy lehetősége) eleve rejtve marad. (Semmit – sem pozitívát, sem cáfolatot – nem mond a világ rendszerszerúségéről, belső szerkezetéről.) Itt mutatkozik meg a strukturális öszkép és a halmazati öszkép válaszüjtja: az utóbbi módon a valóság egészéről nyerhető kép szükségképpen eleve részleges. Az ilyen extenzív öszkép – a valóság egész strukturájára, illetve a történetiségre (átfogó történelmi összefüggésekre) való rákérdezés hiányában – csupán részsképpnek bizonyul. Az extenzív módszer lehatárolja, korlátozza a gondolkodást, a szellemi mozgást és – ebben a vonatkozásban – a „jobb nem tudni” álláspontjára helyezkedik (vö.: „A »jó tudni« és a »jobb nem tudni« szabadsága” *Eszmélet*, 98). Követője, képviselője ennyiben szellemi mozgáskorlátozott.

Világszemléleti kérdésekkel való foglalkozás történhet azért, hogy jobban eligazodjunk a környezetünkben, esetleg, hogy céltudatosan változtatni tudjunk azon. De történhet azért is, mert az ilyen foglalatosság sokak számára mint kellemes időöltés (akár mint tudományos szórakozás) fontos része az életüknek. Művelőinél az elméletibb elmélkedés és a változtatás érdekében való célirányos töprengés egyaránt előfordul. A világszemléleti kérdésekben általában öszszetalálkozik és elegyedik a hobbijelleg és a nagyobb léptékű, hosszabb távú gyakorlati problémamegoldás igénye. (A feltételezett, vágyott „rend” megismerése pusztán kíváncsiságtól hajtva, tudásszomjtól vezetve, illetve a gyakorlati eligazodás érdekétől hajtva elválaszthatatlanul öszszekeveredik, egybeolvad.)

3. Társadalomtörténet és tudástörténet (Gyakorlati tudás – és hiányai)

Az emberi megfigyelés – számos bizonytalanság ellenére – érzékel maga körül valamilyen mértékű szabályszerűséget, rendet. Ha nem így lenne, egyáltalán nem tudnánk tájékozódni a világban. Olyan rend hiányában, amely valószínűsíti, hogy azonos feltételek mindig azonos következményekre vezetnek, a pusztá életben maradásról sem lennénk képesek gondoskodni.

Az életben maradás nemcsak a jelenben, hanem hosszabb távon is megoldandó feladat. Az előrelátás, hosszabb távra tervezés arra a – tapasztalatokon nyugvó – feltételezésre épül, hogy léteznek feltárható, kiismerhető, megérthető szabályszerűségek a velünk érintkező valóságban. Az innen eredő „rendkeresés”, a feltételezett világrendnek a megfejtésére való törekvés elvezet különböző típusú világmagyarázatok kialakulásához. Olyan világképek keletkezéséhez, melyek igazolni vagy cáfolni próbálják valamilyen általános világrend létezését.

Az emberek egy része nem éri be azzal, hogy szűkebb-tágabb környezetéről (a „világról”) a maga számára alkot képet, hanem igyekszik azt megjeleníteni, másoknak is átadni. Vallási gondolkodók, művészek, bölcselek erőfeszítéseket tesznek arra, hogy megformálják, közlésre alkalmassá tegyék a világnézetüket (illetve annak azt a részét, amelyet fontosnak tartanak bemutatni, közölni). A vallás, a művészet és a bölcsélet eszköztára alkalmas arra, hogy a világról valamilyen strukturális összképet jelenítsen meg.

Első pillantásra azt gondolnánk, hogy a tudásunk bővülése egyúttal az érdeklődésünk, ismeretgyűjtési horizontunk tágulását, kiszélesítését is jelenti: a kíváncsiságunkat egyre újabb területekre terjesztjük ki. Ez azonban nem minden szempontból van így. Az emberiség története folyamán a tudásunk rohamos mennyiségi növekedése – bizonyos megközelítésben – ennek a horizontnak a korlátozódását, beszűkülését is mutatja.

A mágiikus tudat – mint legkorábbi világszemlélet – közvetlenül a megoldandó feladatokhoz nyújt segítséget: beágyazódik a mindennapi gyakorlatba. Elsődleges feladata, hogy segítségével eredményes tevékenység folyjon az ismeretlen természeti erők nyújtotta külső környezetben: megfigyelés, illetve varázslás által befolyásolni ezen erők érvényesülését. A mágiát a közvetítések hiánya jellemzi: a külső és a belső világ egybemosódik és hasonlóképpen esik egybe közvetlenül a tudat és a cselekvés. Olyan mindennapi gyakorlati viszony fejeződik ki benne a világhoz, amelyben egyfajta kezdetleges pragmatizmus,

valamiféle spontán materializmus érvényesül. Mivel csak a praktikus siker, eredményesség számít, nem okoz gondot, hogy a mágikus szemlélet a helyesnek bizonyuló, visszaigazolódó ismeretekhez gyakran fűz irracionális magyarázatokat. (Megjegyzendő, hogy a későbbi történelem során a mindennapi tudatban bizonyos fokig továbbél a mágiának ez az eklektikus, a gyakorlatra való „tudományos kritériumoktól mentes” orientáltsága.)

A később keletkező vallási világgép viszont már egy társadalmi munkamegosztásnak (a „hivatásszerű ideológiatermelés” megjelenésének) a következménye: személyében általában elválik egymástól a termelője és a fogyasztója. A vallásban megszűnik a mindennapi élettel való szerves kapcsolat, a szemléletmódnak a mindennapi tevékenységben való gyökerezése (más megközelítésben: a gyakorlatba való beleragadása). Az átalakulás eredménye kétirányú. A vallási világgép kidolgozottabb, kifinomultabb, következetesebb, teoretikusan „okosabb” a mágiánál. Teljesebb nála abból a szempontból, hogy összképet alkot a világ működéséről. Ugyanakkor kevesebb is nála, amennyiben leválik, lekapcsolódik a mindennapi tevékenységről, illetve az általa közvetlenül szerzett és megkövetelt tapasztalati ismeretekről. Ennyiben a kifinomultabb gondolatok termelése egyidejűleg hiány termelésével is párosul. Létrejön a „gyomor nélküli fej” és a „fej nélküli gyomor” közötti munkamegosztás.

Az a változás, hogy a vallási világszemlélet távolabb kerül a gyakorlattól (saját nézőpontjából: a mindennapi feladatoknál magasabb szférába emelkedik), valamiféle eredeti teljesség megbontásaként is felfogható. Mint az ismeretek praktikus tétjétől való elvonatkoztatás a korábbi komplexebb beállítódástól történő absztrahálást jelent, amennyiben közvetlenül nem vesz részt az életfolyamatot újratermelő tevékenységekben.

A vallás függetlenedik a létfenntartó gyakorlattól és önállósult ideológiaként funkcionál. Következmény: az emberek számára a valóság mintegy megkettőződik mindennapi praxisra és attól eltávolodott, relatíve elkülönült világszemléletre. Mivel a vallási világgép a mágia – bármilyen durva „elméleti” tévedésekkel tarkított – gyakorlati tudásához képest eleve „teoretikusabb” szerepet tölt be, létezését, fennmaradását a közvetlen visszaigazolódás hiánya nem veszélyezteti. (Megjegyzendő, hogy a vallás egy más – nem ismeretelméleti – összefüggésben nagyon is gyakorlati feladatot lát el. Egyrészt alkalmas az egyének szubjektív képzeleinek, szemléletmódjának befolyásolására, orientálására, alakítására, ezáltal a világban való otthonosság érzésének megteremtésére. Másrészt – ennek a szemléletmódnak a közvetítésével – az egyének társadalmi magatartásának, viselkedésének az alakítására.)

A vallási világgépek mellett (részben beléjük ágyazottan, részben róluk leválva) kiegészítő, illetve konkurens szerepben alternatív világtelmezések keletkeznek – művészi, illetve filozófiai kifejezési formát létrehozva. A művészet területén az első hullámban – nem megfélemlítve a többnyire kultikus funkciójú építészeti alkotásokról – leginkább a közösségi értékrendet megjelenítő, propagáló (a közösség összetartását segítő) eposzokkal találkozunk, a filozófia területén pedig az összvalóság egységes elvek szerinti működését megfogalmazó különböző természetfilozófiákkal. Ezek a filozófiák – a vallások többségéhez hasonlóan – nem arra töreksenek, hogy a világ aprólékos részleteit, hanem hogy átfogó szerkezetét ragadják meg.

A világegész szerkezetének, működésének gondolati megragadására törekvő filozófia összképet, szerkezetileg mindent átfogó, strukturálisan intenzív tudást kíván adni a világnak mindazon területeiről, melyekkel az ember valamilyen kapcsolatba került. Az ilyen típusú világmagyarázat elvont általános formában – monista, dualista vagy más szerkezetben – a teljes tapasztalati valóságról szól, annak egészére vonatkozik. (Jól példázza az egységesítő szemléletre való törekvést, hogy az egyik jellegzetes felfogás szerint az emberi lélek és az össztermészet szerkezete, belső felépítése is teljesen azonos.) Megjegyzendő, hogy – függetlenül egy adott filozófia tényleges igazságtartalmától – ez a világ alapszerkezetére koncentráló strukturális megközelítés, a vallási világgéphez hasonlóan, segíti a világban való eligazodást: megadhatja, erősítheti az otthonosság, a biztonság érzését.

A mindent felölelő filozófiai világgép valamilyen szinten lefedi a valóság egészét – de csupán elvont általános formában. (Kimondatlanul – konkretizálás nélkül – is felölel minden jelenséget, de valamennyi konkrét jelenségre csak végső fokon, átfogó szerkezeti összefüggésben vonatkozik, ezért többé-kevésbé „ugyanazt” emeli ki mindenről: a világrendbe – mint rendszerbe – való illeszkedésének helyét, a rendszer struktúrájában betöltött szerepét stb.)

A filozófia alapvetően elvont, „elméleti” jellege lehetőséget és ösztönzést ad arra, hogy – tudásvágy, kíváncsiság, illetve gyakorlati feladatok, kihívások nyomására – fokozatosan olyan újabb és újabb területek váljanak le róla (váljanak ki a filozófiából), amely területeken pontosabb, „szakszerűbb” ismeretek iránti igény keletkezik. Megszületnek a szaktudományok. A megismerésnek ezek a szeletei a filozófiai tudásnál „igazabbak”, megbízhatóbbak, mivel jelentős mértékben tapasztalati megméréstetésre, kipróbálásra, visszaigazolásra alapozódnak. Ugyanakkor „hamisabbak” is abban az értelemben, hogy az egyes szaktudományok olyan rész tudományok, amelyek önmagukban nincsenek beágyazva a világegészről való tudásba, annak struktúrájába (nem az egész részeiként, az egész struktúráján belül, hanem jelentős mértékben tőle függetlenül értelmezve önmagukat működnek és fejlődnek):

átfogó tudás helyett részismeretekre, részleges tudásra törekszenek, világgép helyett részképet adnak. Nemcsak egy-egy szaktudományról, hanem összességükről is megállapítható, hogy a világegészről nem adnak átfogó képet (vagyis világgépet). (Bizonyos metszetben ez társadalmi feladatuk is lehet.) Ily módon valamiféle „tudathasadásos” állapot, kettős tudás alakul ki: meghonosodik az elvont ösztudás és a konkrét részismeretek ellentéte. Az egyes szaktudományok leválása a világgépről: a teljességtől való absztrahálás egy újabb fokozata. A már eleve eredetileg is elvont (gyakorlati alkalmazástól függetlenedett) filozófiai tudás további absztrahálása. Mindemellett a szaktudományos ismeret más vonatkozásokban konkrét és gyakorlati, alkalmazása során a tágan vett természet átalakításában hasznosul.

A nyomatékositás kedvéért indokolt összegezni a vázolt folyamatot. A mágikus világgép közvetlenül a gyakorlati eligazodásnak van alávetve, ezt a célt szolgálja. A vallás, a művészet, a filozófia érzelmi, illetve elméleti orientációt ad a világban való tájékozódáshoz, de nem kapcsolódik közvetlenül a mindennapi tevékenységhez – viszonylagosan független a gyakorlati alkalmazhatóságtól (mind a pozitív visszaigazolásoktól, mind a gyakorlati cáfolatoktól). A szaktudományos tudás önmagában nem ad világgépet, nem igazít el abban, hogy miképp cselekedjünk, viszont ha – vallási vagy filozófiai világgépünkből következően, illetve más ösztönzés hatására – tudjuk, hogy mit akarunk elérni, annak eszközeként hatékonyan képes segíteni a kivitelezés sikerességét.

Nem meglepő, hogy a történelmileg kialakult többszörös egyoldalúságokra reagálva ismételten felvetődik különböző „újraegyesítések” igénye: egyrészt a tudomány gyakorlatra (a természettel, illetve a társadalmi élettel kapcsolatos feladatokra) orientálódása, másrészt szakismeretek és filozófia egységesen strukturált ösztudásba integrálása („egy tudomány” koncepciók).

4. A „jó tudni” szemléletétől a beletörődés gyakorlatáig

Az embereknek a világhoz való viszonyulása nagyon sokféle, de néhány – jól megkülönböztethető – alaptípusba, illetve ezek aleteibe sorolható. Néhány jellegzetes alese.

1. Vannak, akik nem törődnek azzal, hogy összefüggéseket, szabályszerűségeket keressenek az őket körülvevő valóságban. Nem törekszenek arra, hogy valamiféle stratégiát valósítsanak meg az életükben, következetességet vigyenek a cselekedeteikbe. Úgymond: fölösleges ilyesmivel foglalkozni, jobb nem tudomást venni az egészről.

2. Ha a mottókban szereplő Istent („de meg kell találnom”) a teljesség, az átfogó rend szinonimájának tekintjük, akkor indokolt a megál-

lapítás, hogy vannak, akik törekszenek arra, hogy erről bizonyosságot szerezzenek. Akik eljutnak ilyen bizonyossághoz, azok szerint megérthető, feltárható rend van a világban, aminek ismerete segítségünkre van a céljaink kitűzésekor és az azokat megvalósító cselekvésünkben. („Aki értelmesen néz a világra, arra a világ is értelmesen néz vissza” [Hegel]. Gyakorlatiasabb megfogalmazásban: aki értelmesen szól a valósághoz, annak a valóság értelmesen válaszol.) Ők ilyen világszemléletet alakítottak ki és igyekeznek ennek megfelelően élni.

3. Vannak, akik szerint – hiába keressük – nem található átfogó, a valóság egészét átható szabályszerűség, rend a világban (vö. „poszt-modern” életérzés). A jelenségek tanulmányozása, megismerése nem ad biztonságos tudást a világban való eligazodáshoz. Nekik ilyen a világszemléletük.

4. Vannak, akiknek a világképét az individualitáson túlmutató összefüggések jellemzik, önmagukat, törekvéseiket is valamilyen nagyobb egész vonatkozásában határozzák meg, ám cselekedeteik nem tudnak felnőni ehhez a világszemléleti igényükhöz, igényességükhöz. Nem mondanak le valamilyen „Egész”-hez való viszonyulásról, de a gyakorlatukban hátrább lépnek. Vagyis gondolkodásuk az Egész szintjét képviseli, miközben tetteikben – különböző okok miatt – nem képesek odáig felemelkedni. Így az elméleti igény, szemléleti tudás területén a „jobb nem tudni”-hoz képest alapvető többlettel bírnak, ami azonban tevékenységük külső eredményeiben nem jelenik, nem mutatkozik meg.

„A mindenséget vágyom versbe venni, de még tovább magamnál nem jutottam” – írja Babits. A verssorokból kiderül, hogy vannak helyzetek, amikor a vágyak realizálása elakad a képességeken és ebből nem nemszelekvés, hanem az eredeti igény zárójelbe tétele és a cselekvés jellegének, irányának áthelyeződése következik. A költő a mindenség vonatkozásában (annak negatívjaként, hiányaként), mintegy tehetlenségében versel önmagáról.

Az ilyen helyzetbe kerülő egyének beletörődnek abba, hogy nem tudnak megfelelni az általuk elgondolt feladatnak, célkitűzésnek, a maguk számára felállított mércének, a saját elvárásuknak. Nem mondanak le a cselekvésről, de azt egy másik horizontra teszik át. (Szándékának kudarcából, megvalósulatlanságából Babits nem arra következtet, hogy abba kell hagynia a versírást, hanem hogy – jobb híján – egy kisebb, vállaltan leszűkített területen, témakörben is megnyilvánulhat.) Cselekvésük nem ér fel a világszemléletük szintjére.

Vegyünk egy másik példát.

„Én nem tudok építeni házat,
és nem tudok hidakat verni,
nem tudok ácsolni hajókat,
nem tudok földet bevetni,
nem értek a vas üteméhez,

és nehéz nekem az ásó,
s kohókat izzóra szítani
is nem nekem kijáró,
és sziklát se tudok törni.

...

De lássátok, reggelre kelve,
oly sok az én szegényes dolgom:
a szobámat tisztára söpröm,
s a kicsinyke ruhákat foldom,
megfőzöm az estéli étket,
puhára vetem az ágyat,
s altatódalt zöngéscelek,
mikor ők aludni vágnak,
és másnap ezt újra kezdem.
Én nem tudok semmi merészet,
az én hadakozásom csak ennyi”

Várnai Zseni versének részlete azt illusztrálja, hogy vannak, akik megpróbálják valamilyen nagyobb Egészhez viszonyulva és viszonyítva szemlélni önmagukat, illetve a tetteiket. Ugyanakkor úgy ítéli meg, hogy helyzetük vagy képességeik miatt nem tudnak „merészet” alkotni: tevékenységük nem lendít az általuk fontosnak tartott Egészen (mondjuk, egy szimbolikus példával, a hivatalos nemzetgazdasági mutatókon) és megbékélnék ezzel a helyzettel. Valamilyen ok miatt lemondanak a világszemléletük (összképük) szerinti magatartásról és tudatosan elfogadják a részleges (részkép szerinti) cselekvést. Elfogadják, hogy a külső és a személyes adottságok milyen viselkedést tesznek lehetővé a számukra, követelnek meg tőlük.

Az ilyen beletörődés valójában visszalépés, visszavonulás: valamilyen részlegesség gyakorlati képviselője, vállalása. Valamiről való tudatos lemondás esetén az egyén „kevesebb mint önmaga”. Alább adja és beéri a saját gondolati-szemléleti teljességénél szerényebb tevékenységgel. Ez a cselekedete – ebből a szempontból – önmaga (elméleti) elszegényítése. Ugyanakkor ennek a kevesebbnek tényleges többlete is lehet: a realitásokhoz való visszalépésként egyúttal előrelépés. A gondolati-világszemléleti teljességétől való elvonatkoztatással teszi magát az egyén konkrétta: jut közelebb a gyakorlathoz. Az Egészről való lemondás, a részlegesség árán nyílnak meg az út az illető – fenti értelemben vett – emberi teljessége felé. Valamilyen részképhez kapcsolódó magatartásában megnyilvánuló személyes teljességéhez. A végeredmény: tudatosan választott, személyiségre szabott szerves részlegesség.

5. A „jobb nem tudni” világszemlélete

Létfenntartásuk folyamatában az emberek rákényszerülnek arra, hogy valamilyen szintű jártasságra tegyenek szert a valóságban. Rákényszerülnek arra, hogy legalább a – közvetlen vagy közvetett – létfenntartáshoz legszükségesebb ismeretekkel rendelkezzenek. Ezért nem meglepő, hogy képet alkotnak maguknak arról a világról, amelyben élnek. Részképet vagy összképet – ki-ki alkatának és ambícióinak megfelelően.

A fentiekben megmutatkozott, hogy a gondolati teljességnek két összetevője van: a jelenségek sokaságáról szerzett tényszerű tudás és a valóság egész összstruktúrájára vonatkozó – igenlő vagy tagadó – tudás. A világban való átfogó gyakorlati tájékozódás képességének feltétele valamilyen egységes világszemlélet, a valóság egészéről alkotott intenzív összkép (mint szerkezetekbe sűrített strukturális ismeret), amelynek alkalmazása segítséget nyújt a konkrét helyzetekben való tevékenység során.

Gondolati teljesség hiányában két ellentétes helyzet állhat elő.

1. Az illető egységes világszemlélettel rendelkezik, de az nem a tapasztalható jelenségekre épül, hanem – mondhatni – függetlenedik tőlük. Olyan spekulatív, a realitástól eltekintő képet mutat a valóságról, amely nem támogatja a tényleges eligazodást. Szubjektív funkciója azonban mégis jelentős: az idegenként, ellenségesként szemlélt, esetleg lenézett világgal szemben álló egyénnek belső magabiztosságot, szilárd öntudatot adhat (pontosabban: megingatható, elveszithető módon kölcsönözhet). Ennyiben fontos gyakorlati jelentőséggel bír.

2. Akinek nincs valamilyen átfogó világszemlélete (intenzív összképe), az nehezen tájékozódik a vele érintkező külső valóságban, sőt a saját életében. Hiába próbálna eredményesen eligazodni – de nem is feltétlenül próbál. Számára maradnak a véletlenszerű részképek és az ezeken alapuló – többnyire – esetleges, rögtönzésnek tűnő cselekedetek. Az illető nem keres általános összefüggéseket a világban – tudása a tapasztalati jelenségek közvetlen ismeretéből táplálkozik. Általános világgéppel nem rendelkezvén, gondolkodása nem valamilyen világszemlélet által értelmezett, hanem magukra hagyott, önmagukban álló jelenségekkel dolgozik. A valóságról alkotott mozaikok segítségével orientálódik mind a gondolkodás, mind a tényleges gyakorlati tevékenység területén. Mindamellet az átfogó világgép hiánya is világszemlélet: a teljességről lemondó részképekben a „jobb nem tudni” világszemlélete nyilvánul meg.

(Zárójelben. Jóllehet az egységes világszemlélet hiánya különböző kiszolgáltatottságokat eredményezhet, ez a hiány a rövid távú eredményességnek nem mindig akadálya. Sőt, a részleges, de prag-

matikusan alkalmazható gyakorlati tudás számos esetben működőképesebb lehet az átfogó elméleti igényességnél – vö. „a tett halála az okoskodás”.)

Jean-Luc Godard egy kevésbé ismert, *Az új világ* című 1963-as filmjében kétféle ember létezik. Vannak, akiknek a tudatát egy robbanás okozta sugárzás megváltoztatta, és vannak, akiket nem ért el ez a sugárzás. Az előbbieket viselkedése leegyszerűsödik: számukra megszűnik az időbeli folytonosság érzékelése (szétfoszlik az idő), feloldódnak a logikai kapcsok, kapcsolódások. Darabjaira hull a világ. A cselekedetek kiszámíthatatlanokká, véletlenszerűekké válnak: nincs sem szerves előzményük, sem irányultságuk. Kiesnek a kontinuitásból: minden cselekedet cél nélküli újratekésítés. Az egyén tettei nem tudatosak – inkább csak önkéntelenül megtörténnek vele. A film arra a tendenciára érez rá, amelyben az életfolyamat – kiteljesedett formában majd a század utolsó negyedétől – egymással össze nem függő történésekre, esetlegesen egymásra következő „egypercesekre” (Almásy Miklós) esik szét. Amikor – a robbanás hatására – az emberek tudatában szétmállik a valóság, szükségképpen bekövetkezik a cselekedetek folytonosságának, logikus voltának az elenyészése, halála.

Mondhatnánk, hogy Godard filmje a spontánul keletkező „jobb nem tudni”-t példázza – ha eltekintünk attól, hogy más vonatkozásban mégsem pusztán spontaneitással van dolgunk, hiszen korunk emberét (aki hajlamos magát bizonyos területeken ösztönösen alávetni és engedelmessé válni) többé-kevésbé ilyesfajta viselkedésre szocializálják. A következő idézet azt sejteti, hogy nem egyedi, véletlenszerű magatartásról van szó, hanem a korabeli társadalom működéséből automatikusan kinövő tendenciáról.

Albert Camus 1942-ben „összefüggéstelen cselekedetek soraként” jellemzi a modern kori egyén életének töredezettségét, belsőleg szerzetlen voltát. „Ébresztő, villamos, négy óra hivatal vagy gyár, ebéd, villamos, négy óra munka, vacsora, alvás és hétfő, kedd, szerda, csütörtök, péntek, szombat – általában könnyedén végigcsinálja az ember.” Az ilyen ember – úgy mond – „egész létével a semmit teljesíti be”. Ebből az életfolyamatból – nem véletlenül – hiányzik a „miért?”, amely magyarázatot, a cselekedeteket összekapcsoló, értelemadó láncszemeket keres. Amely rákérdez a cselekvéssor egészének okaira, összefüggésére, jelentésére. Sejthető, hogy Godard-t is olyan sajátos társadalmi háttér megtapasztalása motiválta, amelyet Camus „a mai munkás” élethelyzetéből adódó, kontinuitást nem tűrő, naponként az egészet előlről kezdéseként jellemez. Van sors, van gépiesen önismétlő tevékenység, de nem vetődik fel (nem tör át) a „miért?”, amely már világszemléleti hozzáállást igényelne.

A – legalábbis megjelenésében – „spontán”, valamint a szocializálásban gyökerező „jobb nem tudni” után idézzünk fel egy régi esetet a „jobb nem tudni”-ra való tudatos és direkt, mesterségesen előidézett manipulálásra. Menenius Agrippa a test működéséről szóló ismert meséjének példázatával akarta meggyőzni a fellázadt plebejusokat arról, hogy mindenkinek (az „államtest” többi részének) a saját érdekében kell a nemtermelőket jelképező gyomrot táplálékkal ellátni. Az érvelésnek erre a részképen alapuló, az átfogó összefüggések egészéről „jobb nem tudni” módszerére a későbbiekben még többször fogok hivatkozni.

Ami a régi rómaiaknál eseti manipuláció, az Erich Fromm megítélése szerint a mai kor szerkezeti sajátossága: kultúránk egyik fő feladata a strukturált világkép kialakulásának akadályozása és olyan kép nyújtása a társadalmi valóságról, amelyben a jelenségek nem állhatnak össze egységes egésszé. Mégpedig azért, mert ha a tények elvesztik az egész részeként való minőségüket, akkor a kritikus gondolkodás megbénul. A mennyiségi ismeretek favorizálása (jelentőségének abszolutizálása) az önálló gondolkodás (ezért az önálló döntés képessége, sőt az arra való igény létrejötte) ellen hat. „Az egyéni és társadalmi lét alapvető kérdéseivel, illetve pszichológiai, gazdasági, politikai morális kérdésekkel kapcsolatban” – hangsúlyozza Fromm – a modern hatalomgyakorlás célja és eredménye: „a kérdések elködösítése”.

A világban való sikeres eligazodás előfeltétele a „jó tudni” világszemlélete. A „jobb nem tudni” szemlélet: spontán vagy tudatos melleszélés. Gyakorlati társadalmi funkciójában a figyelemelterelést, félrevezetést szolgálja.

